

ЗМІСТ

ЦАР	3
СЛУХАЙ, ЩО МЕНШИКОВ СКАЖЕ	13
НЕ ЛИШ МОЛОТОМ, АЛЕ Й МЕЧЕМ	24
НЕЗНАЙОМІЇ.....	27
НІЧ	41
РАНКОМ.....	52
НА ФОРТЕЦІ.....	57
МАРІЯ-МАГДАЛИНА	65
З ГЕТЬМАНСЬКИМ ЛИСТОМ	77
У НОВОМУ ДВОРІ	103
ЯК ЦЯ РАНА БОЛИТЬ	111
КОЧУБЕЇ.....	115
РАНКОМ У КОВАЛІВЦІ	130
КОЧУБЕЄВА СВЯТИНЯ	136
ДІАНА	141
ПЕРЕЛІМ.....	158
ТРОЯНДИ.....	170
БАНДУРА.....	175
ЄВА	201
ВЕЛИКЕ БАЖАННЯ	215
НАЗУСТРІЧ СОНЦЮ	221
КОЛЬОРИСТІ ОГНІ.....	231
НАСТРІЧУ НОВОМУ	249
РІШЕННЯ	265
СВАТИ.....	276
КАЖУТЬ... ..	281
ЗРИВ.....	284
У ТЕМНИЦІ	294
БАТЬКО Й ДОНЬКА	296
У МОНАСТИР	301
У БАХМАЧ.....	309

ЦАР

Оркестр загравав «Гей, не дивуйтесь», і в бенкетний зал увійшло 12 хлопців у білих фалендишових каптанах і в жовтих чобітках зі срібними підківками. Один в одного гарні, як мальовані, рівного росту, з рівно підстриженим руським волоссям; вуси їм ще й не засівалися. По двох несли великі срібні підноси, на котрих, ніби живі, зривалися до лету великі фазани. Хлопці рядом уставилися від дверей до креденсу, біля котрого за бар'єром тупцював старий ключник і поралося двох крайчих.

Ті розглянули підноси, чи страві чого не хибує, вибрали щонайкращий і разом з хлопцями, котрі його тримали, пішли через зал у верх стола, де сидів... його величство цар Петро.

Наліво біля царя — Олександр Данилович Меншиков, а направо — господар хати Іван Степанович Мазепа.

Крайчі склонилися низько, й хлопці пристанули між царем і гетьманом.

Гетьман доторкнувся рукою важкого підносу і попросив високого гостя, щоби ласкав почати страву.

Високий гість був справді високий, а буйна темна грива робила його ще вищим, бо інші гості здебільшого були гладко причесані. Пир тривав вже яку годину, з'їли страв чимало, а чарок випили ще більше, що й видно було по червоних обличчях і потусклих очах, котрі всміхалися тим солодким усміхом, який викликає сите задовільля.

Обличчя Петра, жовтувато-бліде, широке, мов надуте, подобало на місяць уповні, тільки що на місяці голим оком не побачиш тих мертвих гір-вулканів, які на ньому є, а на царському виду було чимало прищів, з яких струмками спливав піт, бо жара надворі стояла величезна. Була половина липня, коли у Києві починаються найбільші спеки.

Цар порозпинав свій генеральський каптан так, що тільки лента від Первозванного Андрея не пускала наверх сорочки. Але й це не багато помагало. Йому подавали одну хустину за другою до втирання лица, і він їх мокрими відкидав поза себе, де стояло двох, мов струна витягнутих, лакеїв. Остання одному з них попала просто на голову, і лакей так і стояв з нею, не сміючи скинути з себе високоцінної реліквії. Полковник Апостол перший побачив це і всміхнувся своїм лівим оком, а за ним стали й другі підсміхатися та штовхати себе, аж гетьман шепнув Войнаровському на вухо, щоби зняв хустину з лакея, що цей і зробив. Але саме тоді Петро знову відкинув хустину і мало не попав нею у лице Войнаровського.

— О, пардон, мосіє Войнаровскі, — сказав і розсміявся своїм голосним хохотом.

Щолиш тоді всі стали голосно сміятися, аж зал гуготів.

Тільки світліший Олександр Данилович Меншиков навіть оком не моргнув. Сидів випрямлений, доторкаючись всіма десятима пальцями стола, прикритого дорогоцінним обрусом, мережаним та вишиваним у полтавські квіткові узори шовками лагідних красок, що ніби полиняли на яркім київським сонці.

— Гарні у вас птиці літають, Іване Степановичу, — сказав цар, встромляючи бажантові¹ ніж у хребет з такою силою, що хлопці з підносом аж присіли. — Чи то тутешні, чи заграничні?

— З мого хутора на Бондарівні прилетіли до стіп вашого величества.

— Не до стіп, а до зубів і до жолудка, пане гетьмане, — відповів цар, набираючи собі спорий шматок і стільки ж накладаючи на срібну тарілку гетьманові.

Гетьман припіднявся і подякував цареві, а крайчим дав головою знак, щоб піднесли страву Меншикову.

Тоді й решта хлопців з підносами підійшли до столів, і пишні птиці пропадали, роздроблюючися по тарілках так, що тільки хвости й крила осталися на підносах.

¹ Фазан.

— Щоби ця птиця в жолудках не літала, то треба її напоїти анижівкою, — сказав пар.

Гетьман, побувши це, сейчас власною рукою налив і підніс цареві велику золоту чарку, на якій по-мистецьки вирізьблений був гулящий похід Вакха.

Цар підняв чарку, а на галереї роздалось багатоголосіє, виконане гетьманським партесним хором. Дисканти, альти, тенори й баси були так гарно дібрані і так зіспівані, що подобали на один чарівний інструмент, на яким грав якийсь незвичайний мистець.

— Не знаю, що у вас, Іване Степановичу, краще, анижівка чи хор. Йй-Богу, такої анижівки я зроду не пив, — сказав цар і поставив чарку на стіл з такою силою, що будь вона зі скла, то вдребезги розлетілася б.

— Радуеться вельми серце моє господарське, що наш домашній трунок припав до вподоби мому найдостойнішому гостеві, і, коли сміливість моя не переступить меж. дозволеної приличності, я осмілюсь одну барилочку напийку цього покотити до воріт нової столиці.

— Та що ж, — відповів цар, — поляки кажуть: добрий трунок на фрасунок; коти, Іване Степановичу, коти! Будемо пити за твоє здоров'я та думати, як би тобі віддячитися за таку анижівку. Правда, Даніліч?

— Що ваше царське величество звелять сказати, все суцця правда, — відповів Меншиков, зриваючись з місця і стаючи з руками по швам.

— Сідай, князю! — гукнув на нього цар і сіпнув так сильно за рукав, що Меншиков перестрашено глянув, чи він ще рамена тримається. — Ти ж не бублики продаєш, — говорив до нього півголосом, — а на пиру в гетьмана за столом сидиш, зрозумів? А пустих компліментів теж не потребуєш казати, бо я на них не ласий. Говори прямо, що славна Мазепина анижівка і що ти її вип'єш, якщо я тобі позволю, а за це ми придумаємо Мазепі такий дарунок, якого він і не сподівається.

— Ваше царство, ваша й сила, — відповів гетьман, — а для мене вже й тої честі багато, що такого великого гостя вітаю у своїй мізерній хаті.

— Дай Боже всякому такої мізерії, як у вас, Іване Степановичу, — казав цар. — Та не лиш, як у вас, але як і у ваших людей. Може, Кочубей бідний?

— Гетьман знає, що у нас нічого немає, — відповів Кочубей, викликаючи загальний сміх, бо всім відомі були його багатства.

— Веселий народ малороси, — зауважив цар, — вам і блазнів і карлів не треба, а мої понадуюються, як сичі, що ї страва мені не смакує. Налий же, Іване Степановичу, ще моєї анижівки, їй же Богу, хороша.

Гетьман налив, цар підняв чарку, хор заспівав «Многая літа».

— Гарний край та ваша Україна, — хвалив цар, — тільки жарко дуже і до моря далеко. Я б ті ваші пороги до чортової матері геть порозбивав та флотилію у Понтус Евксінус² пустив, турецькому султанові під самий його закорблений ніс. Правда, Даніліч? Подумаємо над тим.

Меншиков по старій звичці хотів знов зірватися з місця, але цар так кріпко поставив йому руку на коліно, що йому аж у пальцях затріщало.

— Ну, отже! Але ти, Іване Степановичу, — звернувся цар до гетьмана, — прости за слово, дурний.

— Його величество, — почав Меншиков, хочаби злагодити гострий вислів царя, але цей не дав йому прийти до слова:

— Пошійсь і ти у дурники та їдж бублики, от що! — казав до Меншикова, а повертаючись знову до гетьмана, говорив: — А дурний ти, Іване Степановичу, тому, бо нас так славно гостиш. Мої люди і без того просяться на Україну. Дозволь, мовляв, царю, піти ї хорошененько обловитися, бо під царським оком у Петербурзі годі здирства робити. А якщо цей пир ще яку годину потриває, то ї Даніліч захоче на Україну проситися... Не переч, князю, не переч! Ти ж. перед хвилиною сказав, що кожде моє слово — це суцця правда, значиться, я правду кажу. Чого доброго, тобі ще ї гетьманської булави захочеться...

² Чорне море (латин.)

Цар уже таки добре був випив, і в його що було в серці, те й було на язиці. Від трунку та від горяча понабігали йому жили на висках і на великих мозолистих руках, високе чоло морщилося, а бистрі очі вискакували з лоба й бігали направо й наліво. Цар кивав нервово головою, жмутки буйного волосся тряслися, і він подобав тоді на льва, що шукає жертви, щоб кинутися на неї.

Подавали нову страву. Зі шматків усякого м'ясива був вироблений по-мистецьки олень, що лежав на підносі, ніби в лісі на мураві. До м'яса обносили в срібних сосієрах підливи чотирьох родів: чорну, жовту, рожеву й червону, яку хто хотів. Остальня була з томатів, що якраз тоді входили дуже в моду. В підливі тій плавали цілі гарні червоні овочі, начинювані начинкою, так смачно приладженою, що хто її засмакував, то й м'яса відрікався, а ще тої червоної підливи казав собі давати.

Один з царських людей якось неуважно набирав собі страву, і томат покотився на білий обрус, значучи на ньому червону доріжку.

Цар спалахнув. Ціле його велетенське тіло стрепенулося, грива наїжилася, викотисті уста відчинилися, показуючи великі рідкі зуби.

Всім було відомо, що царський гнів вибухав несподівано, як улітку громи, і що не було тоді сили, яка би могла його зупинити. Він, як буря, торощив усе кругом, як розгукана стихія, нівечив оточення і, звичайно, щопиш у сні вертав до рівноваги. Царським людям душа влізла в п'яти; вони витверезилися нараз, їх обличчя з червоних робилися білими, а очі з усміхнених ставали перестрашеними.

Небезпека висіла на волосинці.

Але цар, мабуть, пригадав собі, що він не в себе дома, запанував над собою, і тільки з його широких грудей, як з ковальського мішка, добулося важке зітхання. А все ж таки він ухопив рум'яний хлібець, що стояв біля срібної тарілки, і жбурнув його просто в лоб невважливого свого «чоловіка».

— Та й возися тут з такими азіатами! — сказав, звертаючись до Меншикова. — Його в конюшню, а не в Європу

пускай, скотина... Уф! Та й гарячо як... Може б, ще ани-
жівки?

— Від алкоголю, смію зауважити, — казав Менши-
ков, — підноситься температура.

— Як у кого, а в мене клин клином вибивають, нали-
вай, Іване Степановичу.

Гетьман налив, оркестр на хорах гукнув грімкого
марша, цар випив, обтер велике лице свіжою хустиною
і кинув її мокрою, як хлющ, позад себе, влучаючи тим
разом у шибку вікна.

— Чув ти, Іване Степановичу, який я скупий. Кажуть,
що я циркель ношу в кишені і, як прислуга не бачить,
міряю ним хліб після обіду, а перед вечерею перемі-
рюю, чи не вкрали. Га, га, га! Хай кажуть, не зашко-
дить. У нас і так злодій на злодію їде і злодієм пога-
няє. Хай бережуться! Правда, Даніліч?.. Та ще кажуть,
що я як всерджуся, то на різницю біжу і волам голови
рубаю, ніби кругом мене і без того мало волів; волів,
ослів, цапів і всякої скотини... Але тому північному
«шпуцерові» я таки мушу ті його тонкі ноги підшибну-
ти; він мені ними заскоро бігає по Європі. І тую решту
волосся вискубу йому з лисого лоба, бо й так воно тор-
чить, як когутячий гребінь. Коли б я його раз тільки
попав у свої руки!

— Попадемо, ваше величество, — піддобрювався князь
Меншиков. — При першій баталії зловимо його.

— Ти його зловиш, Саша? Ха-ха-ха! От ткнув, як
пальцем у небо. Карло авантюрист, він шведів веде у за-
гибель, але все-таки він герой, як не лев він, то тигр, а ти
тільки лисиця. Лисиця тигрові не пара.

Цар був напідпитку, його гадки не трималися купи.

— Люблю я скороходів, а мої люди ходять, як медве-
ді. Їм усе здається, що вони халатами московське болото
загортають. Вони все ще рукою за бороду — мац, а боро-
ду цар узяв, добре, що голову лишив, а то й вона декому
не потрібна. Голов забагато, а розуму чортма. А все-таки
я цей розум добуду, як не чим другим, то мою дубин-
кою. Правда, князю, славна в мене дубинка?

Попавши на улюблену тему, хвалився, чого-то він не зробить. Як наскучить Петербург, то Царгород звоює, хрест на Софії почепить, Середземне море флотом своїм замкне і на Індію піде, бо на місці стояти не любить.

Коли цар говорив, усі мовчали й слухали набожно, тільки крайчі бігали по залу та прислуга справно й мітко збирала зі столу посуду й подавала нову. Стояли її цілі стоси в креденсі, який по-старому мисником називали. Срібні тарілки, півмиски, ножі й вилки всіляких розмірів і різного фасону. Цар їв із золотої посуду. Але вилок ні ножа не вживав, м'ясо пальцями дер, казав, що так і Генріх VIII робив.

Прислуга змінила обруси. Замість білих, з тонкого лляного полотна, накрили столи шовковими, блідо-голубої краски з золотими, ручно вишиваними квітками. Замість срібних тарілок подали фарфорові з малюнками козаків і коней біля шатер і крамів, у яких гарні шинкарки шинкували мід та горілку.

— Отся чисто як Кочубеїха, — казав полковник Скоропадський, показуючи свою тарілку сусідові з правої руки.

— Пізнати з мови, якої хто голови, — відповів Кочубей, зачувши слова, трохи заголосно вимовлені.

Може б, вони й даліше перемовлялися, бо щось мали на пеньку, але в зал увійшло дванадцять хлопців в ясно-синіх чемерках з золотими гудзиками й потребами. Чотирьох двигало величезний піднос під накривкою з французького тіста. Інші у кришталевих чашах розносили солодкі підливи, смажені Овочі, турецький мід і сорбети. Ті, з підносом, скорим кроком побігли у верх стола і стали між гетьманом і царем. Гетьман підняв покриву, і на підносі показався Петербург, царський двіроч і порт, а в порті корабель. Море — то була солодка морожена страва. На кришах будинків на набережній, на стовпах — скрізь білівся цукор, як іней. Штука була так гарно з цукру вироблена, що цар не міг нахвалитися і казав, що коли б це не літо і коли б не треба було спішитися, бо «кунштик» розплинеться, він волів би дивитися на нього, як їсти.

Набрав мороженого повну золоту ложку і гетьманові наложив, а тоді піднос помандрував крутом столів. Крайчі налили чарки старим угорським вином, від котрого по залу понесло пахощами, так принадними для вибагливого носа.

Гетьман встав і виголосив одинокий тост в руки достойного гостя.

Дякував за честь, яка його і його генеральних старшин і цілий край нинішньої днини стрінула, бажав цареві Мавтузалемових літ і Самсонової сили, щоб він під ноги свої покоровив усякого врага й супостата, щоби про нього слава на весь світ залунала і щоби вівіки вічні не вмовкала.

— А нас, помічників своїх вірних, котрі і здоровля свого для тебе вколупали б, коли б можна, збережи й надаліше у своїй пам'яті і ласці царській.

Ціле товариство вислухало стоячи недовгого, але дуже кроснорічиво виголошеного тосту, суто підмашеного латиною і цитатами зі Святого письма. Нараз дехто мало чарки не випустив з рук, бо ще гетьман не проголосив останнього слова, як з валів ревнули гармати.

Дано 12 сальвів, від яких задрижала земля і посипалися спілі грушки в гетьманському саді.

Цар піднявся у весь свій превеликий ріст, в ліву руку взяв золотий пугар, а правою стиснув тонку долоню Мазепи.

— Спасибі, гетьмане Іване Степановичу, славному гостину зготовив еси нам нині, тільки не вистрілюй пороху даром, на ворогів ховай.

— У мене є свої млини, скільки треба, тільки змелемо сірої муки, щоб було чим ворогів угостити.

— Ну, то й добре, — і цар пригорнув гетьмана до себе та поцілував його.

Тоді келих підняв до уст і пив, пив, поки дна не побачив.

Випивши, сів на свій високий фотель, червоним сап'яном вибиваний, і відсапнуv.

— Уф, та й яка ж жара! Добре, що мух нема. А то, коли б ще від них прийшлося відганятись...

Слуги змінляли воду, що у великих мідяних посудинах стояла по углах залі, щоби від неї йшла прохолода. До води вливали рожавий олій, відчинювали горішні вікна й кипарисовими гілками навівали прохолоду. Царські очі дивилися кудись далеко, далеко, заходили туманом, маліли, і на них звільна, як вечірні сумерки на вікна, опускалися повіки.

Голова царська опустилася на сап'янову спину високого фотелю, руки кріпко стиснули голову львів на різьблених поруччях, широка андріївська лента подалася, сорочка розтворилася, буйне волосся розлилось неспокійними хвилями кругом круглого обличчя, і — цар заснув.

Його обличчя, перед хвилиною ще таке грізне й непевне, як буревісна хмара, лагідніло й набирало виразу старої дитини, якій сниться якийсь химерний сон. Хто вгадає, що снилося тоді Петрові? Може, ревія флоту біля берегів його столиці, на яку приїхали Дніпром і новими каналами кораблі з Чорного моря, може, його нова палата над розкішними берегами Босфору, може, великокняжий дворець у Києві, де колись стояв пристіл святого Володимира, а може, прямо повні груди його цариці, на яких він заснув, а вона своєю кріпкою рукою гладить його кучері і промовляє стиха: «Спи, мій неуговканий хлопчику, спи!»

Меншиков притулив два пальці до уст: «Тс!» — і в гетьманській палаті зробилося тихо, хоч мак сій, ніби в казці про сплячу царівну. Хто де з прислуги стояв, там і до місця прилип. Царські люди дух затаїли в собі. Меншиков боявся, щоби котрий не гикнув. Дав рукою знак — і вони, не шураючи кріслами, встали, показав на двері, — на пальцях вийшли.

Гетьманські старшини пішли їх слідом.

На голову царя лилося кризь одно з вікон золоте київське сонце. Гетьман власною рукою засунув червону оксамитну занавісу, власною рукою застановив бронзовий голландський годинник, котрий за кілька хвилин мав почати свою курантову арію.

Гетьман з Меншиковим вийшли із залу останні.

Цар спав.

Він привик до того здавна.

І в Петербурзі, від п'ятої години зранку шибави собою по усіх усюдах, як по пустині ураган, то працюючи, то зганяючи свій невмолимий гнів на винуватих і безвинних, він щодня за обідом присідав тихо на хвилинку, а з'ївши й випивши за трьох, засипляв сном дитини.

Гетьман знав його стару звичку і біля їдального залу казав приготувати відпочивальню для царя з великим і кріпким дубовим ліжком, накритим новою, гарно вправленою шкірою з оленя.

Та цар не дійшов туди. Видно, що й фотель, червоним сап'яном побитий і гарно кінським волосом вимощений, високий і широкий, бо в яким-будь, як для звичайних людей, цар не вмещався, видно, що й цей фотель, після випитих чарок та ще в жарку літню днину, вколисав бурливого царя до спокійного сну. Цар спав...

ЗМІСТ

ДОКИНЬ ДРІВЕЦЬ!.....	3
ВТІКАТИ.....	15
ПРОБУДЖЕННЯ.....	17
ЗИМОЮ — ГРІМ!.....	27
РОЗМОВА.....	32
ГЕТЬМАНСЬКЕ СЛОВО	38
SEMPER IDEM.....	50
МІЖ РОЗУМОМ І СЕРЦЕМ	57
ОЗЕРО СЕРЕД ЛІСУ	64
МІЖ КНИЖКАМИ.....	82
КОЛИСЬ І НИНІ	89
ЧИ ПЛАКАТИ, ЧИ СМІЯТИСЯ	97
ЧИ МЕНІ СНИТЬСЯ, ЧИ МЕНІ ЗДАЄТЬСЯ.....	103
ЧИ ДОСПІВАНА ПІСНЯ?	106
ПОЧУВ ПРАВДУ	115
Я, КОЧУБЕЇХА.....	122
ЩАСТЯ.....	141
БЛІЛІ КОНІ	148
БЛІЙ СНІГ.....	157
НА СВЯТИЙ ВЕЧІР	162
ВЕРТЕП.....	177
ЯК ВОНО СКІНЧИТЬСЯ?	191
ВЕСЕЛЕ РІЗДВО	195
ДЕРЖАВНА КОНЕЧНІСТЬ.....	222
БЛІЙ РАНОК	226
SARPE DIEM.....	232
КАРЛИК — ЧОЛОВІК	239
ОЧІ.....	244
НЕДОСПІВАНА ПІСНЯ	246

ДОКИНЬ ДРІВЕЦЬ!

В коминку горів огонь. Тріскали сухі дрівця, іноді вискакували іскри й гасли на залізній блясі. Мармурові стовбці щохвилини змінювали свою краску, як живі. Золочені капітелі мерехтіли.

З огнища розливалось легке тепло і лагідний запах амбри та живиці.

Карміново-золотисті відблиски блукали по стінах і по меблях просторої низької кімнати.

Біля печі сиділо двох мужчин.

Старий тримав книжку в руках, молодший залізними вильцями поправляв жар.

Подібні були до себе, — тільки одно покоління людське лежало поміж ними.

Розмовляли. Голоси їх гармонійно достроювалися до себе, а слова, ніби осінні листя з дерев, падали в тишу зимової ночі.

— Кажеш, що нас не люблять, — говорив старший, а в голосі його пробивався легкий смуток. — А кого ж у нас люблять або любили, Андрію? Богдана, Виговського, Дорошенка, кого? Кожного з них величали хвилину, а зневажали довго. Хвалили не за те, що треба, і ненавиділи не тому, що слід. Такий ми вже народ, що топчемо велике. Гадаємо, що це демократія, а воно прямо руїна. Хто з наших людей, що мав більшу голову від других і чогось більшого хотів, діждався старості спокійної і неопльованої могили?

— Знаю це, — відповів молодший, — якраз тому кажу, що воно сумно. За мною нема ще великих заслуг. Що я такого зробив, щоб мене любити або ненавидіти? Але ваша милість стільки праці поклали, тільки здоровля лишили, тільки ночей недоспали і яка їм дяка за це? Пан! Народ у ярмо запрягає, віру православну продає — от що таке Іван Степанович Мазепа! — Слухати того не можу.

— Найкраще не слухай, Андрію, лиш своє діло роби як знаєш і як тобі совість велить. Невдяка — це судьба

майже усіх, що знімалися понад юрбу. Виїмків мало. Мало таких щасливих. Невже ж не вмер на прогнання Анаксагор тому, що замудрий, а Арістід, бо засправедливий був? А що діалося з Темістоклом, Павзанієм, Сократом, що сталося б з Періклом, коли б морове повітря не змело його скорше від невдяки юрби? Благий учитель Сократ мусів випити чашу гіркої, не тому, що буцімто богів зневажав, а що його оготворили учні. Мудрий державник, Перікл, золотим вінком обдарував Атени, а кожем'яка Клеон зневажав його. Ще хвилина, й батько народу лежав би був під ногами своїх невдячних синів. Фідія, що богів з Олімпу стягнув і в своїм місті на розкіш і славу землякам своїм поставив, злодієм учинили, ніби він золото зі статуї Атени присвоїв собі... Не гадай, що тільки наш народ такий невдячний, Андрію. Сторінки історії повні такої кривди.

— Значиться, історія людства — це історія людської кривди?

— Кривди народів і одиниць. Номо Номіні лупус.¹ По гадай собі, як скривдив Арістофан Сократа у своїх «Хмарах», а Арістофан — то був не буденний ум. Чого ж тоді бажати від наших недоучків, від людей малих умів, а великих амбіцій?

— Розумію. Це зависть одиниць. Один другому завидує багатства, значення, слави. Людський гріх. Але як загаль може завидувати одиницям, себто провідникам своїм?

— Він їм не завидує, лиш не розуміє їх. Непорозуміння між одиницею і загально було і буде заодно. Це одна з трагедій чоловіка. Загаль невдоволений, Андрію? А наш загаль, скажім це щиро, має куди більше причин до невдоволення, ніж другі. Він не розуміє, що долю його через одну ніч не поправиш, що це робота довга й важка, — і тратить терпець. А тут до нього підходять люди широкого писка і бунтують. І дивуєся, що народ хвилюється. Нині Брюховецький для нього добродій, а завтра його розірвуть на шматки.

¹ Людина людині — вовк (латин.)

— Це страшно! — сказав Войнаровський, обхоплюючи голову руками.

Гетьман подивився на нього уважно.

— Страшковий син не пхайся наперед. Чим більший уряд, тим більша відповідальність. Коли приймаєш його, те не бійсь відповісти, а коли тобі страшно, так не приймай.

Войнаровського заболіло це слово.

— Я не про себе кажу, а загально. Я вже рішився нести такий тягар, який покладуть на мене.

— Уважай же тоді, щоб не каявся. Привикай до невдяки. Дурний, хто себе нагородою дурить. Вона в нас самих. У совісті спокійній і у вдовolenнню, що діло зроблене слід.

— А коли воно не вдасться?

— І того боятися не треба. Невже ж рільник знає, що збирати буде? Може мороз зморозити зерно, може мишва стеребити його, сарана з'їсти, град збити, — мало чого не може бути, а все ж таки він оре і сіє. Так і нам треба своєї діло вести, не відаючи, чи воно нам вдасться, чи ні... Доложи, будь ласка, Андрію, скіпок, бо жар потухає.

Гетьманський небіж прикляк біля печі, підкинув дров, і гетьмана облила червона заграва.

Войнаровський глянув на нього, і йому здавалося, що побачив портрет Мазепи у будучності, — не серед муз грацій, як на сучасних ритовинах його представляли, а серед пожежі війни. Гетьман сидів, ніби над ватрою серед поля по битві, і думав над змінчивістю судьби.

— Треба нам підложити дрівець до нашого історичного вогнища, — сказав, — а то воно погасне.

— А коли від того історичного нашого вогнища займеться степ і згорять селища людські?

— Кращий огонь від кромішньої темряви. Нам темрява грозить. Ось чого я боюся. Боюся ночі, котра може тривати віки. Люди відвикнуть від світла і не схочуть його. Не стерплять. От що для мене страшно. Живуть же у яскинях сліпі ящірки, а колись у них, може, й бистрі очі бували, та без сонця зникли. Так може й зникнути наше народне око.

Вітер ущух. Перестало мести туманами снігу, на небо, викочувався місяць.

Якраз спинився над малими, в олово оправленими шибками у вікні над головою Мазепи і обсилав його всіми відтінками срібла і бронзи.

Гетьман сидів, як статуя бронзова, озарена від долуга загравою огню.

Войнаровський приглядався до того образу, як до з'яви і — мовчав.

Гетьман розгорнув книжку:

Pantagruel, roi des Dipsodes, restitue a son naturel etc.²

— Раджу прочитати, щоб позбутися нашого слов'янського смутку. Пройдоха Панюрж в козячий ріг зажене всіх наших доморослих брехунців. Чого то він не бачив, яких пригодах не бував, а з кожної виніс свою шкуру! В Туреччині вже його почали були жарити. Аж Панюрж добачив, що кухар заснув. Кинув йому головню у лоб, підпалив будинок, рожен ухопив замість списа, сковородою, як щитом, накрився і втік... Ось тобі живе письмо. Не завадило б прочитати навіть нашим ученим.

Мазепа скоренько став перегортати листки «Пантагрюеля». — Послухай, як Рабле устами свого знаменитого Панюржа висміває роботу нібито вчених. «Бачив я їх цілу товпу. В кількох годинах перетворювали негрів на білих, другі оралі морський пісок трьома парами лисиць, інші стригли ослів на вовну і так далше. Один spondizateur³ добував зі здохлого осла вітри і продавав їх по п'ять су за лікоть, інші з малих речей робили великі, а з великих малі, міряли на великих просторах перегони блох і впевнювали ці мене, що це невідклично потрібне, щоб вести війну і управляти царствами і республіками...» Ніби про наших учених. А щоб ти знав, що Епістемон бачив у пеклі. Послухай.

І гетьман знову став листувати книгу, аж попав на цей кінцевий, займавий епізод, як то Олександр Великий

² Пантагрюель, король діпсодів, (відновлений) у своєму природному вигляді і т. д. (фр.)

³ Лайдак (фр.)

робив підметки до чобіт, Фабій Кунктатор говорив «Отче наш», Нерон блазнував, Готфрід де Буйльон продавав образки святих, а Папа Юлій II випікав бублики.

— Багато тут блаженства, скоромоства, багато усяких небилиць, а навіть усякого гріха, але яке воно живе, якою розкішною мовою написане, скільки тут розуміння людської вдачі, людських хиб і недостатків. А порівняй тую книгу з нашими «Рифмологіонами», «Обідами й Вечерями душевними», навіть з «Владимиром, славлено-російських стран князем і повелителем», котрого мені підніс наш знаменитий і дійсно розумний Теофан Прокопович в окремім, гарнім списку... Там Рабле, Мольєр, Франсуа Ренар де ля Фонтен, молодий Руссо і багато других, — а тут? Який дар обсервації у Монтеня, яка сила думки в Декарта, скільки душі в Паскаля, а в наших що? Середньовічна схоластика, переливання з пустого в порожнє, перемелювання торішньої полови. Муки з тої полови не добудуть, — жаль праці! Шекспір, Мільтон і Сервантес, Коперник, Галілей, Кеплер, Ньютон, Бекон і Лейбніц ще не вродилися для наших. Наші лисицями пісок орють, виноград з базіку зривають і цапів доять. Та для Москви, бачиш, і вони замудрі. Там навіть ті їх середньовічні воззріння страшилищ — єресь небезпечная. У французів, італійців, німців, у поляків, навіть у шведів народна мова здобуває собі права в письменстві і в науці, а наші вчені й письменники пишуть щораз поганішим язиком, котрим не говорив і не говорить Я ніхто... Ось, бачиш, чому то я темряви боюся.

— Ваша милість, — почав Войнаровський, — відомий меценат, якого з часів Могили і князів Острозьких у нас ще й не бувало. Скільки то церков, шкіл і бурс жие щедрими дарами гетьмана Мазепи! Зокрема, наша академія багато йому винна. Гадаю, наші письменники і вчені обов'язані числитися з бажаннями свого знаменитого опікуна.

— Обов'язані і необов'язані, — відповів Мазепа. — Ти ж сам перед хвилиною говорив, яким-то чортом малюють мене мої вдячні земляки. Мої вороги вже й тепер цькують народ проти мене за те, що я буцімто з єзуїтами тримаю і православарну віру знівечити хочу. А що ж було

б, коли б я так справді настояв на тому, щоб провітрити нашу академію і всякі другі школи, щоб випустити з них середньовічного духа, а впустити новий, європейський? Хай собі тую середньовічну задуху, як вітри зі здохлого осла, наші магістри продають, хоч би і по талярові за сажень, не бороню. Я певний, що тоді зробили б з мене українського антихриста, ще куди гіршого від Петра. А не забувай, що Петро куди сильніше тримає свій скиптр, ніж я гетьманську булаву. В тім-то й біда, що не одному з вас, може, й тобі, Андрію, здається. Мазепа не одно може, та не хоче, а воно якраз навпаки: Мазепа не одного хоче, та не може. Але Мазепа ще жиє, і коли йому Господь дозволить, то він не одного довершить, чого собі здавна бажає... Докинь, Андрію, дрівець!

Войнаровський знову нахилився над вогнище, гетьман встав.

— Так воно, так, мій дорогий друже! — говорив, проходячись по кімнаті. — Вічне непорозуміння, вічна трагедія людей, що головою знімаються понад уровень загальну. Кажеш, не люблять вони нас. І я їх не люблю, такими, як вони є, але люблю такими, як будуть. Може, завтра, може, за літ сто або двісті. Але тут не в любові питання, а в ділі, бо любов, так само як і віра, без діла мертва єсть. Треба своє діло робити, треба сповняти свій важкий обов'язок, бо щастя наше не в признанні людським, а в нас самих.

Гетьман спинився біля вікна.

Ясно було, як у днину.

— Хтось під браму заїхав, — сказав. — Троє людей. Мабуть, жінка між ними. Вартові не пускають. Цікавий я, хто. Може, щось важного? Іди й подивися, будь ласка!

Войнаровський пішов.

— Не люблять мене, — говорив до себе гетьман. — Знаю, знаю. А кого ж у нас любили? Такий то ми народ!

Гетьман умів панувати над собою. Ніколи його обличчя є зраджувало перед людьми того, що діялося в душі. У душі лютувала буря, на обличчю була погода: гладке високе чоло, глибокі темні вдумчиві очі, приваблива

усмішка на вузьких устах, — гетьман являвся людям, як мистецький портрет Ван-Дейка.

Був середнього росту, худощавий; мимо семого хрестика на плечах, тримався просто, як двадцятилітній молодець; ходив певно і рівно; рухи мав здержливі, але природні, гнучкі, але гармонійні.

Все старанно вдягнений, але без зайвих прикрас, без пер і блискучого каміння. Пощо? І так знати, що це Мазепа. Навіть близькі не бачили його іншим, — крім рідної мами. Перед нею одною він з нічим не скривався. Зате на самоті, коли впевнився, що навіть крізь дірку від Ікюча ніхто його не підглядає, давав волю своїй багатій вдачі і своєму бурливому темпераментові. З заложеними за спину руками ходив кругом стола, то підносив, то спускав брови, то примикав, то широко відчиняв повіки. На висках набігали жили, і ціла сітка жилок і нервів, як хвилі по збентеженім плесі океану, безнастанно перебігали по його незвичайно гарнім обличчю. Деколи ставав, і затиснений кулак, малий, як у жінки, клав на столі, ніби своєму противникові завдавав важке питання.

Піславши Войнаровського до воріт, щоб розвідатися, хто такий приїхав, гетьман роздумував над відповіддю, котрої Дождавав від Кочубея. Кочубей може відповісти «так» або «ні»; та ще може дати відповідь нерішаючу, викрутку, — жінкою зготовлену.

Гетьман переходив у гадках усі тоті відповіді, всі аргументи, які можуть видвинути Кочубеї проти його з Мотрею подружжя, заздалегідь шукав контраргументів на них. Через споріднення гадок спинився на історичній постаті Генріха VIII і на його шестилітній боротьбі за Анну Norfolk⁴, звану Voleyn, або Bullen⁵. Третя і п'ята книга Мойсея, папські декреталії і концілії, кардинал Wolsey⁶, Thomas More⁷, Cromwell⁸, Cranmer⁹, ешафоти, костри, аж

4 Норфолк (англ.)

5 Болейн, Баллен (англ.)

6 Уолсі (англ.)

7 Томас Мор (англ.)

8 Кромвель (англ.)

9 Кренмер (англ.)

нараз з тої заверюхи за гарну королівську любку, я зелений острів із розбурханого океану, виринула самотійна, англіканська церква.

Шість літ боротьби за гарну жінку на те, щоби три роки пожити з нею і післати її теж на ешафот, буцімто за те, що вона в своїй приватній кімнаті прийняла молодого чоловіка

Гетьман зжахнувся. Не мав кровожадної вдачі і не любив варварства. По неспокійнім і романтичним житті бажав собі тихої старості, того спокійного задовільня, яке дає наука, мистецтво, культура, і, що найважливіше, — свідомість добре сповненого обов'язку.

Але чув, що без Мотрі такого тихого й гарного вечера по бурливій днині він зазнати не може.

Далекий був від того, щоб із-за неї починати таку бурю, яку зчинив Генріх VIII із-за Анни Бoleйн.

Нині воно й неможливе для нього.

А все ж таки цілою вдачею бунтувався проти того, щоб зрікатися свого, може, й найбільшого щастя із-за примхів Любові Федорівної.

Ні, того ніяк не буде!

Одно може зневолити Мазепу до такої жертви, тільки одно, а саме: так звана «рація стану», себто державна konieczність.

На щастя, він поки що тієї konieczності не бачить. Мотря не стоїть на перешкоді до здійснення його політичних намірів, навпаки, гетьман сподіється, що вона, як людина гарна, молода, енергійна і дуже інтелігентна, може тільки додати йому нових сил і нової охоти ступати наміченим шляхом аж до ступнів престолу...

Кращої товаришки в тому поході він не бачить. Навпаки, здається йому, ніби сама доля вибрала Мотрю на те, щоб була його добрим генієм.

Може, та прегарна українська дівчина стане символом нової України...

В коминку огонь потух, зате місяць осріблів цілу кімнату ніби вона була дійсно зі срібла викута й відлита.

— Гарно, а все ж таки самому скучно!

І гетьманове серце задрожало молодечою тугою до того тепла, яке може внести в хату одна тільки гарна, добра і мудра жінка.

— Ніби сонце...

Почув хід Войнаровського, сів у своє крісло біля каміна, і ціла його стать прибрала знову свій звичайний, спокійний, зрівноважений, ніби безпечний, вигляд.

— Хто ж там такий? — спитав, вдивляючись в потухаючий жар огнища. Замість відповіді Войнаровський подав гетьманові брильянтовий обручик.

Гетьман узяв, глянув, підніс до огнища, ніби приглядаючися, чи правдивий, і сказав:

— Преси!

Войнаровський побіг.

Мазепа зірвався з місця. «Мотря? Тепер? Замість відповіді Кочубеїв — вона? В своїй власній особі? А це що знову за історія?»

Сто гадок перебігло по його мозку, сто питань і сто відповідей на них. Але з усіх залишилось остаточно тільки одно: «Мотря утікла від батьків». Це ж ясне!

Гетьман був певний, що вона втікла. Ніч, санки, візник і один тільки чура, — так Кочубеївна не їздить. Вона втікла від батьків до нього.

І Мазепа став уявляти собі усі ті причини, які могли спонукати дівчину до такого сміливого кроку, і всі ті наслідки, котрі цей крок міг потягнути за собою.

Війна з Кочубеями, короводи з церквою, обурення так званої «публічної opinio», себто старшинських кругів, не прихильних до нього, що тільки й ждуть, щоб знайти якусь нову пляму на нелюбому гетьмані. Може, й царя втягнуть туди?

Новий клопіт на стурбовану голову.

Але не такі клопоти мав Іван Мазепа і якось дав собі раду, — порадить собі й тепер. Та й варта того Мотря! Скільки варта тільки та одна свідомість, що вона з ним під тим самим дахом, що завтра сядуть разом до обіду, балакатимуть, в довгу вечірню годину співатимуть любих пісень і гратимуть на бандурі.

Завтра над Бахмачем засяє сонце.

А нині??.

Відчинилися і зачинилися двері.

Серед кімнати стояла росла дівчина в баранячій кожусі, обкручена великою селянською хусткою, так, що тільки двоє очей, ніби дві ясні зорі, дивляться на нього.

Гетьман встав і підійшов Мотрі настрічу.

— Мотре Василівна, невже це ви? Невже це дійсно ви, а не видиво моєї уяви, моєї туги за вами? — Обома рука взяв її за руки. — Які зимні, які студені мої дрібні ручки.

Цілував і розігрівав їх своїми.

— Лишіть, лишіть, Іване Степановичу, не годиться. Йй-Богу, не годиться! — Хвилювалася. Не могла знайти слів на привітання.

Не противилася, як гетьман розкручував хустку і здіймав з неї кожух.

— Який важкий, — казав, — який поганий і чути його негарно. Бідна Мотря їхала в таким кожусі!

— До вас, Іване Степановичу, — промовила насилу. Посадив її у крісло біля коминка і доложив дрівець.

— Щоб моїй несподіваній гості тепло було.

— Несподіваний, а може, й небажаний, — додала Мотря.

— Це вже тільки мені відомо. Мені і Господу Богу. Прикляк біля коминка і поправляв жар. Ніколи того сам не робив, але не хотів кликати прислуги, бо, може, прийдеться затримати в тайні тую дивну гостину.

— Лишіть, Іване Степановичу, це вже краще мені пристойть, — просила Мотря.

Але гетьман навіть слухати не хотів.

— Ви тільки й світ трудилися до мене, а я не мав би власноручно домашнього огнища для вас розпалити, щоб моя Мотря ogrілася при нім? Як же це! От, бачите, горить. Тепло. Правда, що тепло в Івана Мазепи?

— Так, тепло і гарно, — сказала, зітхаючи глибоко.

— Не простудилися?

— Не знаю. Може, трохи. Пройде. Гетьман глянув на неї.

— Позвольте мені свою руку. — Потримав. — У вас жар. Як можна було, Мотре Василівна, в такий мороз,

некритими санками пускатися! Не вважаєте ви на себе. А я того не хочу.

— Мусіла, Іване Степановичу... Я втікла від своїх батьків... Краще сказати... не від батьків... а з монастиря.

— Ви? З монастиря? Знаєте, чогось такого ніяк уявити собі не можу. Марія Магдалина Мазепина, ігуменя, — це розумію, а щоб Мотря Кочубеївна була черницею, — ні, ні, це ви жартуєте, Мотре!

— Не жартую, Іване Степановичу. Батьки, а властиво мати, післали мене в монастир, а я, замість туди, заїхала в Бахмач, до гетьмана.

Гетьман глянув на свою гостю, радісно якимось, а заразом і турботно. Радувався, що вона тут, а турбувався, бо бачив ідо Мотря пережила багато, ослабла і чого доброго ще розхорувється в нього.

— У гетьмана, значиться, у гостях черниця. От тобі як! — говорив, ніби жартуючи. — Але заки ви мені розкажете всю свою одісею, я вам кажу подати грітого вина.

— Не треба, пане гетьмане, не турбуйтеся.

— Коби тільки турботи! — відповів і вийшов.

Йдучи до покоїв Войнаровського, обдумував план, що робити. Поки що прислужі не треба казати, хто такий приїхав, прямо далека родичка чи знайома, зубожіла шляхтянка з Поділля. Знатиме тільки Войнаровський і тітка Лідія, котрій віддасть гетьман Мотрю під опіку. Біля її спальні приладять постіль для Мотрі.

Тітку Лідію прохав гетьман загри́ти червоного вина з корінням і допилувати, щоб тепло було в Мотриних покоях, кухареві сказав зготовити теплу вечерю для гостей і подбати про її людей. Мотрин чура лишиться у нього, візника обдарують, і він поїде на ніч до заїздного дому, щоб люди не доміркувалися чого. Вартові мають мовчати, як звичайно. Це діло служби.

Мотря розглядалася по гетьманській кімнаті. Не могла погодитися з гадкою, що вона тут, а не в келії. Взагалі переживання двох останніх ночей були для неї, ніби глава з якогось фантастичного роману. Жар, котрий чимраз сильніше відчувала в тілі, ще більше відсував дійсність в країну уяви.

Невже ж це правда? Мотря в Бахмачі, у гетьмана? Що скаже мати? Весь двір догори ногами переверне, пекло батькові зробить!

Тітка Лідія, старенька жінка, з добрим, ласкавим обличчям і з живими, всміхненими очима, принесла вина заспокоювала Мотрю. «Ох, яка гарна. Боже мій, яка гарна панночка!» — приговорювала.

— Пий, дитино моя, пий, пташечко! Вирвали тебе, біди з рідного теплого гніздечка. Моя ти!

Видно, не дуже противилася тій незвичайній любовній пригоді. Може, подібні затишила, а може, й сама переживала за молодих літ. Чого то не бувало на нашій Україні!

Войнаровський не виходив, щоб не бентежити Мотрю. Розумів, що їй нелегко переживати таку хвилину.

Мотря сиділа мовчки. Хотіла говорити, чула, що мовчанка дивно якось виглядає, та не могла знайти слів. Не могла зібрати гадок, бо проганяли їх і перемагали розбурхав почуття.

Бачила гетьманові очі, бачила добру усмішку тітки Лідії, і врешті спромоглася на одно питання: що робить мельник і чура? Гетьман заспокоював її, що він про все подбає. Добре, що вона щасливо заїхала до Бахмача.

— Чую, вовки за вами гнали.

— Гнали, — відповіла Мотря, присуваючися до коминка, бо дрозд її проймала. Зимніше було, ніж учора, коли їхала конем. То знову гаряче робилося нараз, ніби тоді, як мати гетьманською любовницею її назвала.

Чорні їздці, замерзлий млин, вовки, Бахмач — і вона примкнула повіки... Дві ночі королевич їздив кругом озера і не міг дібратися до вежі, у якій каралася запроторена туди мамою безталанна королівна. Чорна в озері вода, холодні мури вежі, глухим луском відбиваються від них удари сталевих копит: лус-лус-лус... Женуть... Погоня доганяє їх... Кинь сльозу з лівого ока позад себе!...

Струснула королівна сльозу, і розлилася широка вода...

Шумить, шумить, шумить...